

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Оксана Тиховська (*Oksana Tykhovs'ka*), Вероніка Баньої (*Veronika Ban'oi*)
Ужгород, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СПЕЦИФІКА ОБРАЗУ ЧАРІВНИЦІ В РУМУНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЛЕГЕНДАХ І КАЗКАХ

The Specifics of the Image of a Fairy in Romanian and Ukrainian Legends and Fairy Tales

ABSTRACT: The image of a witch in the folklore of each nation is special and appears under different designations. In Romanian fairy tales and legends, it is a fairy, in Ukrainian fairy tales and legends, it is a *mavka*, a mermaid, a witch. The article analyses the specifics of the image of the fairy, who is the heroine of legends and fairy tales recorded by Alexandru Mitru, and makes a typological comparison of this character with the image of the *mavka* in fairy tales and Ukrainian beliefs (in the records of Volodymyr Shukhevych, Stepan Pushyk, and Elizaveta Revytska). There are functionally different female mythological images in Romanian and Ukrainian folk prose. The Romanian legends under analysis recorded by Alexandru Mitru, depict a dominant image of a good fairy capable of self-sacrifice for love (*The Fairy Lake, The Drowned City*). The loss of immortality is perceived by the heroines as a fair price for the opportunity to be close to one's beloved. The tragedy in both legends is caused by the inability of fairies to resist fatal, boundless evil, which appears in the image of the cruel hunter Zegan (*The Fairy Lake*) and the stone god of trade (*The Drowned City*). In the fairy tale *The Little Green Snake*, the central image is an evil fairy who can only be overcome by a human (the girl Ana, a type of Amazon heroine). In the Romanian legends and fairy tales examined, fairies have such features as courage (Manga), heroism (Alina), and wisdom (the good fairy in the fairy tale *The Little Green Snake*). They are often kind, and the image of the goddess – the patroness of nature, the archetype of the positive Anima – is projected onto them. The Ukrainian *mavka*, *mana*, *lisnytsya*, and mermaid are often personifications of demonic, destructive beauty. *Mavkas* can make a man lose his way in the forest, seduce him, and subordinate him to their will. From a psychological point of view, men's fear of female beauty is objectified in the image of the *mavka-mana* (which is associated with charms), the fear of losing a clear vision of reality and the ability to think soberly because of passion (*The Tale of the Magical Bird*, the tale *Shtefanko and the Mana*). The image of the *mavka* as the patron goddess of nature appears in the Ukrainian fairy tales *The Golden Egg* and *Mermaids and the Evil Sorceress*. The heroines of these fairy tales are semantically similar to the images of Romanian good fairies. The article analyzes the symbolism of flowers, the sun, eyes, eagles, larks, dwarfs, and snakes. It also explains the motif of metamorphosis.

KEYWORDS: fairy, *mavka*, mermaid, archetype, fairy tale, legend, Romanian folklore, Ukrainian folklore

Жіночі міфологічні образи в сучасному фольклорі європейських країн є трансформованими образами язичницьких богинь. Деякі з них мають виразну позитивну семантику, деякі – негативну, частина персонажів постає амбівалентними, про це писали Еріх Нойман, Джозеф Кемпбелл, Арієль Голан, Мірча Еліаде, Карл Густав Юнг, Марія-Луїза фон Франц, Клариса-Пінкола Естес, Джеймс Фрейзер, Валерій Войтович та інші дослідники. Богиня має багато різних облич, що, на думку Дж. Кемпбела, зумовлено суперечливим характером процесу світотворення. «Прамати життя є водночас і праматір'ю смерті; вона ховається під масками страшних демонів голоду і смерті»¹.

Е. Нойманн трактує образ богині (Великої Матері) як уособлення уробороса, оскільки вона «жахлива й пожираюча, добра й здатна творити та допомагати й водночас зваблювати та руйнувати»². Аналізуючи трансформацію образу богині у світовій міфології, учений умотивовує причини витіснення темної частини цього образу зі свідомості людства: «Від образу Великої Матері відділяється Добра Мати, котру розпізнає свідомість, а весь свідомий світ проголошує цінною. Інша частина, Жахлива Мати, у нашій культурі придушється й в основному витісняється зі свідомого світу»³. Різні метафоричні уособлення давньої темної богині, які пов'язувалися в уяві людей з неконтрольованими емоціями та інстинктами, викликали страх. Однак об'єктивація демонічних жіночих персонажів у легендах, казках і бувальщинах виконувала компенсаторну функцію, послаблювала цей страх, оскільки у сюжетах фольклорних творів можна позбутися впливу цих істот у той чи той спосіб.

У фольклорі Румунії існує образ феї, відповідником якого в міфології українців є мавка, повітруля, русалка та відьма. З погляду психоаналізу, феї «символізують надприродні сили людської душі»⁴, є проєкціями архетипу Аніми (фемінного начала у психіці чоловіка). У легендах та казках ці персонажі уособлюють різні почуття: кохання й співчуття або ж ненависть і заздрість. За спостереженням Хуана Едуарда Керлота,

феї є персоніфікаціями етапів розвитку духовного життя або станів душі у вигляді природних краєвидів. Так, у Месопотамії вони набувають вигляду Господині Рівнин, Володарки Джерела, Володарки Води (або Дамгалнунни). Вони схильні до несподіваних та повних перетворень; певною мірою виявляють подібність з іншими містичними істотами⁵.

¹ Дж. Кемпбелл, *Тисячеликий герой*, пер. с англ. А. Хомик, вступ. ст. Н. Калининой, Київ 1997, с. 297.

² Э. Нойманн, *Происхождение и развитие сознания*, пер. с англ. А. Хомик, вступ. ст. К.-Г. Юнга, Київ 1998, с. 260.

³ Там само.

⁴ Х.Э. Керлот, *Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ*, Москва 1994, с. 537.

⁵ Там само, с. 538.

Грунтовне дослідження міфологічних персонажів здійснила Антоанета Олтяну у праці *Міфологія Румунії*⁶.

У цій статті проаналізовано специфіку образу феї, яка є героїнею румунських легенд та казок (*Озеро фей, Потоплене місто, Маленька зелена змія*), записаних Александру Мітру⁷, проведено типологічні паралелі між цим персонажем та образом мавки в українських казках (*Штефанко й Мана, Золоте яєчко, Казка про чарівну пташку, Русалки і зла чарівниця* – у записах Володимира Шухевича, Степана Пушика, Єлизавети Ревницької) і народних віруваннях українців.

У легенді *Озеро фей*⁸ феї постають чарівницями, які вночі завзято танцюють серед квітів, розважаються, купаються в озері, скинувши свою чарівну одягу, і насилають сон на кожного, хто почує їхній спів. Вони вміють літати, але чи мають крила, у легенді не згадується. Зовнішністю феї подібні до повітруль, які так само вміють літати, чарівно співають і танцюють, їхнє волосся прикрашене квітами, вони одягнені у «серпанкове вбрання»⁹.

Згідно з народними віруваннями українців, повітрулі мають крила і лише в теплу пору року їх можна побачити: на Благовіщення вони «вилітають зі своїх печер на вершини гір і тут починають свої нескінченні ігри, то знову піднімаються в повітря, здіймаючи при цьому вітер, і кружляють над лісами і полонинами, – через що називають їх повітрулями. Вони вміють співати: пісні їх прекрасні, але ми їх не завжди розуміємо і не завжди чуємо»¹⁰. Образ «повітрулі є амбівалентним, вона може бути і доброю, і злою, під пластом демонічних характеристик криється обличчя давньої крилатої богині, причетної до процесу світотворення. Легенди, бувальщини, казки моделюють різні ситуації зустрічі з повітрулею, котра постає в них проєкцією непізнаної чоловіком внутрішньої фемінності (Аніми) і 1) може стати його дружиною за умови дотримання певних табу (*Жона-повітруля, Сопілкар Марко і повітруля, Жінка, що мала крила*), 2) допомагає здобути бажане (*Жених-вуж і наречена-жаба*), 3) робить його об'єктом своєї пристрасі (*Полонина камінь, Бісиця*), 4) несе руйнування і смерть (*Про Фармудзь-Івана*)¹¹.

Феї, як і повітрулі, теж розважаються в теплу пору року, але час їхньої активності – це ніч. І така прив'язка активної діяльності фей саме до цього періоду доби наштовхує на думку про зв'язок цього міфологічного образу зі сном та несвідомим людини. Уночі феї «збиралися біля озера на квітучій галяві. Розважалися, танцювали, купалися до світанку. А з першими променями сонця

⁶ А.-Л. Olteanu, *Mitologie română*, vol. I-III, Târgoviște 2021.

⁷ А. Мітру, *У краю легенд. Казки і легенди*, пер. з румун. М. Слов'янової, Київ 1991.

⁸ *Озеро фей*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд...*, с. 104-124.

⁹ Там само, с. 105.

¹⁰ Ф. П. [Федір Потушняк], *Демони в народномъ вѣрованіи*, «Русская Правда» 1940, № 181 (30 августа), с. 3.

¹¹ О. Тиховська, *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект*, Ужгород 2021, с. 410.

обертались на хмарини туману й пливли по палацу»¹². Таке зникнення фей є метафорою розвіювання сновидіння: уранці від історій, побачених у сні, може залишитися лише спогад.

Перетворення фей на хмари символізує зв'язок цих міфологічних персонажів зі стихією води та повітря. Феї не керують хмарами, як українські відьми, а зливаються з туманом – самі стають краплинками води. Отже, ми бачимо збереження рис язичницьких богинь в образах румунських фей.

Народна уява наділила фей надзвичайною, рідкісною вродою: вони «мали довге волосся, постаті білі й гнучкі, мов стебла латаття»¹³. З погляду психоаналізу, на цей персонаж проєктується архетип Аніми – уособлення ідеальної жінки, образ якої живе у мріях та сновидіннях чоловіків. Фею, як і об'єктивовану Аніму, неможливо зустріти в реальному житті, натомість вона стає видимою у сновидінні: згідно з теорією К.-Г. Юнга, чоловіки у снах бачать свою Аніму в образі різних жінок. У румунській легенді цей факт набуває метафоричного змісту, адже феї мають владу над снами, уміють насилати сон на всіх живих істот:

Під їх спів усе навкруг засинало: звірята в норах, комахи в травах. Засинали дерева в лісах, і теплий нічний вітер теж засинав, зачепившись крильми за розлоге віття... Не шелестіло навіть листя, поринали в сон квіти [...] І хоч би хто здумав пройти цієї пори через ту галяву, не побачив би дівочих розваг, бо заснув би скоріше, ніж дістався туди¹⁴.

У снах людина втрачає зв'язок з реальним світом, так само замкненим у певному просторі почувається той, хто заблудився в лісі. Таким чином, здатністю навіювати людям сон феї уподібнюються до мавок, які, згідно з народними віруваннями українців, уміють насилати блуд на подорожніх, символічно відмежовують їх від сприйняття реальності. Нездатність зорієнтуватися на місцевості, втрату зв'язку з реальністю можемо інтерпретувати як метафори сновидіння: засинаючи, ми втрачаємо зв'язок з дійсністю. Також інколи у сновидінні людина блукає в пошуках дороги й не знаходить її.

Мавки, лісниці, нявки та мана в українському фольклорі

постають і як уособлення злої богині, котра зводить зі світу чоловіків, наславши на них блуд (dezorientaцію на місцевості), або зваблює й лоскоче до смерті, і як покровительки природи, уособлення краси та кохання (казка *Золоте яєчко*). [...] Образи всіх цих персонажів амбівалентні й мають архетипну природу¹⁵.

¹² *Озеро фей...*, с. 104.

¹³ Там само, с. 105.

¹⁴ Там само.

¹⁵ О. Тиховська, *Магія та міфологія...*, с. 397-398.

У румунській легенді *Озеро фей* переосмислений образ давньої богині має позитивну семантику: цариця фей Аліна постає ідеальною володаркою, яка намагається зробити життя своїх підлеглих гармонійним і щасливим. На світанку феї припиняли свої танці та купання в озері, а одна з них, обернувшись на жайворонка, зринала в повітря. В образі пташки вона співом будила світ і сповіщала всіх живих істот, що кожен у цей час може прийти до Аліни, цариці фей, на галявину й озвучити своє бажання чи скаргу. Фея-жайворонок набуває символіки віщунки, вона утверджує встановлення зв'язку між світом фей та світом природи. У європейській міфології жайворонок є символом надії, щастя, удачі, «зооморфним символом сонця, провісником нового дня. Асоціації жайворонка зі світанком зробили його і птахом кохання. Сама богиня любові Венера мала назву 'жайворонок кохання'»¹⁶.

Цариця фей у цій легенді дуже подібна до богині – покровительки природи. «Аліна легенько плескала долонею по стовбуру дерева, що росло там, біля озера. Стовбур умиць робився кріслом. Цариця сідала в те крісло й починала слухати скарги та побажання тварин, пестила й заспокоювала їх, відновлювала справедливість»¹⁷. Таким чином, фея в цій легенді набуває семантики мудрого судді, постає розважливою та чуйною володаркою. У цій легенді світ фей, як і самі феї, є ідеальним і резонує зі світом людей.

Згідно з народними віруваннями румунів, «ставши нареченою людського сина, фея робилась такою ж смертною, як він»¹⁸, кохання передбачало відмову від магічних здібностей і повну адаптацію до світу людей. У легенді *Озеро фей* цариця фей готова до такої самопожертви заради кохання, вона планує вийти заміж за лицаря Мідвея, а до одруження вони зустрічаються у просторі, підвладному феям. Щоб перетнути межу світами, юнак повинен позбутися антропоморфного вигляду, тому Аліна дарує Мідвею свій чарівний перстень, завдяки якому він перетворюється на орла: «Перстень був чарівний: варто покрутити ним, і Мідвей обертався на орла й летів на галяву до фей. Там орел ставав знову сміливим сином Брицея»¹⁹. Таким чином, юнак долає просторову межу, ставши частиною світу дикої природи, позбувшись зв'язку із соціумом.

Але перетворення Мідвея саме на орла зумовлене міфологічною семантикою цього птаха. Орел є символом «відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси»²⁰, саме такі риси властиві цьому персонажеві легенди. Також орел – символ

¹⁶ В. Орел, *Культура, символи и животный мир*, Харків 2013, с. 297.

¹⁷ *Озеро фей...*, с. 106.

¹⁸ Там само, с. 105.

¹⁹ Там само, с. 106.

²⁰ *Енциклопедичний словник символів культури України*, за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди, Корсунь Шевченківський 2015, с. 578.

далекоглядності, довголіття та оновлення, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів; довголіття та оновлення, [...] алегоричний образ пріоритету духовного життя над плотським²¹. Тяжіння до духовних цінностей теж властиве Мідвею, він наділений благородством, відвагою, володіє військовою майстерністю. Подібність героя до орла зумовлена також тим, що цей птах «символізує „ритм” героїчного благородства, [...] асоціюється з богами влади та війни. [...] орел ототожнюється із сонцем та ідеєю чоловічої активності, яка запліднює жіночу природу²².

Отже, цариця фей не випадково перетворює свого коханого Мідвея саме на орла.

Однак Мідвей лише на деякий час набуває образу орла, він не володіє чарами та могутністю надприродних істот, тому не здатен подолати сильного ворога з демонічними здібностями, і в подинку з мисливцем Зеганом помирає.

Важливим персонажем у легенді *Озеро фей* є карлик, він утаємничений у магичні знання, недоступні для фей. У європейській міфології карлики

мають особливий дар передбачати плани злих сил і попереджати про їхню присутність. Уважали, що через свою винятковість карлики були посередниками між цим світом і потойбіччям. Імовірно, на це переконання вплинув їхній розмір. Оскільки вірили, що карлики живуть у печерах, припускали, що вони мають зв'язок зі світом померлих²³.

Старенький карлик набуває в легенді *Озеро фей* саме такої семантики: він знає про задуми Зегана, знає, як подолати жорстокого мисливця, володіє таємницею смерті й воскресіння. Карлик стає в нагоді цариці фей тоді, коли сама вона не здатна нічого вдіяти: розповідає їй, як повернути до життя коханого Медвея. Водночас за воскресіння витязя цариця фей повинна заплатити своїм життям, здійснити жертвоприношення: зректися своїх чарів і перетворитися на квітку на дні озера; а інші феї повинні покинути цю місцевість назавжди.

Королева фей погоджується на пропозицію карлика, вона (на відміну від чарівниць в українських фольклорних творах), здатна на самопожертву заради кохання. За порадою гнома, феї зірвали червоні квіти, що виростили зі сліз королеви, посадили їх на дні озера й швидко полетіли геть. У такий спосіб вони уникнули перетворення на квіти. З погляду психоаналізу, квітка – це метафоричний образ душі людини. За спостереженням М.-Л. фон Франц, квіти символізують «психічну таємницю смерті і воскресіння. Звичай покладання

²¹ Там само.

²² Х.Э. Керлот, *Словарь символов...*, с. 362.

²³ А. Турунен, *Ознаки добра і зла. Забобони: Історія забобонних звичаїв*, пер. з фін. І. Малевич, Львів – Київ 2020, с. 86.

квітів на могилу під час похорону, безумовно, символізує не тільки вшанування померлого, але й несвідому «магію воскресіння», тобто відродження померлих у новому житті»²⁴. Таким чином, перетворення Аліни на квітку – це метафора переродження, наближення до непізнаної, духовної сфери буття, народження для вічності в потойбіччі, за межами матеріального світу.

Червоні квіти можна інтерпретувати як символи жертвоприношення та «відкуплення» від смерті (червоний колір до появи поховання людей у землі, коли домінувало спалення мертвих, вважався кольором смерті, кольором переходу між світами). Феї залишаються живими, посадивши на дні озера квіти-сльози, які є символами їх самих, їхніх душ. Відбувається метафоричне заміщення: сум Аліни, її любов до інших фей об'єктивуються в образах чарівних квітів.

Втрачає подобу феї й перетворюється на квітку лише Аліна. У такий спосіб вона уникає небажаного одруження. Подібний мотив є в українській казці *Прядки*: дівчина Катря уникає одруження з чортом, тікаючи в потойбіччя, – помирає, а потім народжується вдруге в образі троянди²⁵.

Жорстокий мисливець Зеган знаходить на березі вбрання та пояс із троянд, які належали королеві фей, і сподівається, що разом з чарівним одягом вона втратила свої чари (подібний мотив є в українських казках: чоловік викрадає одяг або крила повітрулі і вона стає звичайною жінкою): «Тепер, Аліно, пропала твоя сила чарівниці. Твій пояс у мене в руках! Віднині ти звичайна жінка, як і всі жінки на світі»²⁶. Саме у поясі «вся сила цариці»²⁷ фей. Однак заволодіння поясом феї не допомагає Зеганові, магія карлика виявляється сильнішою: «Цариця фей пірнула на дно (озера), а натомість виросла дивна червона квітка».

На переконання М.-Л. фон Франц, «квітка постає символом абсолютної внутрішньої непохитності життя, котре переживає смерть»²⁸. У такий спосіб героїня уникає переслідування мисливця Зегана й очікує на можливість повторного народження. «Квітка символізує образ душі, котра хоче звільнитися від грубого матеріального тіла; у деяких випадках вона є уособленням життя душі в загробному світі»²⁹.

У ту ж мить, коли Аліна стала квіткою, ожив її коханий лицар Мідвей. «Дихнув гномик на кришталеву домовину, й вона обернулася конем. Єдина червона квітка, залишена Аліною, стала мечем»³⁰. Повернувшись до життя – пройшовши через метафоричну ініціацію, Мідвей стає сильнішим, тепер він

²⁴ М.-Л. фон Франц, *О снах и смерти (Traum und Tod. Was uns die Traume Sterbender sagen)*, Москва 2015, с. 67.

²⁵ О. Тиховська, *Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект*, 2-е вид., доповн., Київ 2023, с. 287-289.

²⁶ *Озеро фей...*, с. 121.

²⁷ Там само, с. 119.

²⁸ М.-Л. фон Франц, *О снах...*, с. 63.

²⁹ Там само, с. 64.

³⁰ *Озеро фей...*, с. 121.

здатен перемогти демонічного суперника (мотив тимчасової смерті й переродження в новій іпостасі властивий багатьом європейським чарівним казкам³¹). І своєю перемогою юнак завдячує магії: чарівний меч, який постав із червоної квітки, залишеної Аліною, та чарівний кінь допомагають йому подолати зло. Тепер символіка орла повністю проєктується на персонажа легенди, хоча він і не набуває зооморфного вигляду. Згідно з народними віруваннями європейців, «здатність літати і метати громи та блискавки, підніматися так високо, щоб долати і руйнувати нижчі сили, є, без сумніву, основною характеристикою всієї символіки орла»³². Після перемоги над Зеганом Мідвей теж перетворюється на квітку на дні озера й так назавжди поєднується з царицею фей. Згідно з легендою, жити у просторі людей їм не судилося, вони навіки поєднуються в потойбіччі – у підводному царстві, яке, на нашу думку, є метафоричним образом колективного несвідомого.

Отже, магія фей, яка часто проявляється в метаморфозах, визначає розвиток подій у легенді: перетворення фей на птахів (зокрема на жайворонка), перетворення Аліни на червону квітку, перетворення квітки на меч, перетворення Мідвея на орла, а потім на квітку, перетворення труни на коня. Архетип Аніма, який спроектований на Аліну, стає досяжним для героя або в царстві фей, або у площині смерті (на дні озера), обидві просторові площини є метафоричними образами колективного несвідомого – сфери, де можливою є взаємодія Еґо з архетипами.

Образ феї, яка заради кохання відмовляється від свого безсмертя, постає і в легенді *Потоплене місто*. Фея Манга, морська чарівниця, закохується в царя Солона, егоїстичного, позбавленого емоцій чоловіка, який поклонявся жорстокому богу торгівлі, «мав кам'яне серце»³³. Очевидно, порожнеча й холод, які панували в його душі, породжені впливом магії бога торгівлі, який дав Солоні «кам'яне серце, [...] таку душу, яку має сам»³⁴.

Однак цар, який володіє незліченними скарбами, нещасний, він прагне пізнати кохання, і кам'яний бог погоджується запалити в серці Солона вогник кохання лише на одну ніч, але вранці цар повинен принести йому в жертву дівчину, яку покохає. Нею стає морська фея Манга, яка задля любові царя Солона відмовилась від своїх чар (бо покохавши чоловіка, феї втрачають свою магію), а він, дотримуючись обіцянки, даної кам'яному богу, вирішує принести її в жертву.

Після ночі яскравих емоцій фея опиняється на олтарі статуї кам'яного бога – Солон має намір убити Мангу. Однак здійснити страшне жертвоприношення цареві не дають інші феї, вони вмовляють морського володаря Нахадю врятувати їхню сестру, і як наслідок ціле місто разом зі всіма жителями зникає під водою: «Море все обернуло на пісок, усе зітерло з лиця землі... Тільки Солон так і за-

³¹ О. Тиховська, *Українська народна...*, с. 44-115.

³² Х.Э. Керлот, *Словарь символов...*, с. 363.

³³ Там само, с. 287.

³⁴ Там само, с. 289.

кам'янів із ножем у руці. Зосталась і Манга лежати на жертвовному олтарі. А статуя жорстокого бога розкришилася вщент»³⁵. Перетворення феї Манги та Солон на кам'яні статуї метафорично відображає закам'яніння їх кохання, символізує увічнення миті, яка передувала злочину. Камінь – це «символ буття, він означає міцність та гармонійне примирення з самим собою»³⁶. Перетворившись на кам'яні статуї, Солон і Манга назавжди залишаються разом, метафорично приймають свою справжню сутність. Роль феї в цій легенді пасивна, сенсом її життя є любов, яку не здатен зрозуміти той, на кого вона спрямована.

Із погляду психоаналізу, Солон є символічним образом чоловіка, який перебуває під руйнівним впливом несвідомого (архетипом негативної Тіні, який проєктується на образ кам'яного бога. Тому Солон не здатен встановити взаємозв'язок зі своєю внутрішньою фемінністю – Анімою, яка проєктується на морську фею Суріну, він не здатен діяти самостійно, його поведінкою керує темне alter-ego. І єдиним способом позбутися зв'язку з внутрішньою демонічною сутністю (з жорстоким богом торгівлі) є закам'яніння.

Однак у фольклорі Румунії подекуди натрапляємо й на демонічні образи фей. Зокрема, у казці *Маленька зелена змія* згадано різні феї:

Крім добрих фей жила тоді в горах і лиха чаклунка Суріна. Коли на надворі лютувала буря, вона штовхала подорожніх у груди, кидала в них камінням. Узимку, у завірюху, насилала на село хижих звірів, і вони дерли ту худобу. А навесні викликала посуш, і, траплялося, гинули великі пасовища³⁷.

Зла фея захотіла вийти заміж за прекрасного принца, однак він відмовив їй, сказавши, що краще йому провалитися під землю, аніж узяти її за дружину. Тоді ображена фея зачарувала принца й усе його оточення: замок з усіма людьми опинився на дні озера. Однак люди не втопилися, а були приречені на вічні муки під водою.

Добрі феї не здатні зняти чари Суріни, вони лише частково полегшують долю людей: «раз на рік, точніше, першої години кожного нового року вода відступатиме й замок повертатиметься на те саме місце, де був колись. Але виринатиме він лише на одну є дину годину. І знову занурюватиметься у воду. До наступного року»³⁸.

Здолати чари злої феї під силу лише людині. І з допомогою добрих фей перемогу над Суріною здобуває проста пастушка Ана. Добра фея стає помічницею дівчини, з'являється їй уві сні й повідомляє, що сила Суріни схована «у маленькій зеленій змії. Якщо вбити змію – загине й Суріна. А з нею пропадуть і її чари. Тільки після цього замок вирине з води»³⁹. Також фея дарує дівчині

³⁵ *Потоплене місто*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд...*, с. 298.

³⁶ Х.Э. Керлот, *Словарь символов...*, с. 236.

³⁷ *Маленька зелена змія*, [в:] А. Мітру, *У краю легенд...*, с. 213.

³⁸ Там само, с. 215-216.

³⁹ Там само, с. 218.

чарівний кришталевий топірець, яким можна здолати зелену змію. У новорічну ніч, яка є символічною часовою межею, дівчина підстерігає змію, створену із зеленого каміння, з очима-діамантами, яка лежить під скляним деревом у дворі біля замку в оточенні багатьох інших змій. Ана використовує чарівний топірець і вибиває змії два діамантові ока, а потім, незважаючи на благання потвори, подрібнює їх на безліч частин, у ту ж мить зелена змія перетворюється на дим.

Сюжет цієї казки є метафоричним сценарієм ініціації дівчини Ани, яка, щоб отримати можливість одружитися з прекрасним принцом, повинна звільнити його від чар – підняти з-під води замок з людьми. Ця казка є однією з небагатьох оповідей про героїню, що належить до типу «амазонки» і зі зброєю в руках долає свого антагоніста – асимілює негативну Тінь, архетип Страшної Матері, спроектований на злу фею Суріну. Ана – сирота, і це увиразнює символізм архетипу матері.

У цій казці зелена змія – це уособлення душі злої феї. Героїня повинна подолати не фею в антропоморфній подобі, а її зооморфну сутність, яка проєктуються на змію. За спостереженням Федора Потушняка,

змія в народних віруваннях це не звичайна тварина, а щось загадкове, що належить до світу таємного, ворожого людині, щось напівдемонічне, напівреальне. Звіриний образ – це лише маска, лише оболонка того загадкового, що під нею криється [...]. Тіло це неначе тінь⁴⁰.

За спостереженням К.-Г. Юнга, у психологічному сенсі змія є символом страждання, яке проявляється у несвідомих хвилюваннях, що відхиляються від норми, тобто символом активації «руйнівних можливостей несвідомого. Це безпосередньо нагадує сенс змії Мідгарда у норвезькій міфології»⁴¹. Нереалізоване бажання феї (одружитися з принцом) стає передумовою її демонічної поведінки. Метафорично такий казковий сюжет відображає одержимість жінки архетипом негативної Тіні (у казці це зелена змія), що в реальному житті стає передумовою девіантної, деструктивної поведінки.

Символом сили злої феї невинно постають діамантові очі. У свідомості носіїв деяких закарпатських говірок очі сприймаються як символ сонця (оскільки відображають здатність випромінювати світло й надсилати проміння), засіб магійного впливу (люди з «пудлим воком» можуть нашкодити, наславши злі промені з очей, «вре^нкті»); очі також символізують істинність, правду, здатність об'єктивно сприймати й оцінювати дійсність⁴². Відомим є

⁴⁰ Ф. Потушняк, *Гадь вь народномь вьрваню*, «Литературна недѣля» 1941, роч. 1, ч. 12 (26 октября), с. 102.

⁴¹ Х.Э. Керлот, *Словарь символов...*, с. 213.

⁴² В. Баньої, Н. Петруляк, *Соматизми у складі фразеологізмів говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області: етнолінгвістичний аспект*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (43), с. 43.

вислів Платона про те, що око не могло б дивитися на сонце, якби в певному сенсі саме не було сонцем. Відштовхуючись від того, що сонце – це джерело світла і що світло є символом розуму і духу, процес бачення є духовним актом і символізує розуміння⁴³.

Відтак сліпота символізує втрату об'єктивного світосприйняття і духовних орієнтирів. Отже, щоб знищити Суріну, слід розбити її діамантові очі. З погляду психоаналізу, діаманти символізують щось неординарне, величне, те, що виходить за межі норми та звичного життя. Діамантові очі змії – це метафоричне уособлення магічних здібностей феї, її внутрішньої сили. Коли Ана розбиває діамантові очі змії, чари Суріни втрачають силу, затоплене місто підіймається з-під води.

Мотив перемоги над злою феєю є в українській легенді *Русалки і зла чарівниця*⁴⁴, записаній на Закарпатті Є. Ревецькою. Тут художньо вмотивовується зникнення русалок (на яких проєктується семантика добрих богинь – покровительок природи) унаслідок їх заміщення демонічними образами (відьмами, чарівницями). Давність подій, зображених у легенді, окреслюється словами: «На місці теперішніх міст і палат росла велика шовкова трава. Жили тут русалки»⁴⁵. Локусом перебування русалок тут є поля й ліси, а не вода. Таким чином, відбувається накладання уявлень про мавок та русалок.

Були вони дуже красні, такі, як сонце. Любили танцювати, співати, заладжувати великі бенкети. Одного разу їх цариця Фіялка зарядила великий бенкет на землі. Цариця запросила на бенкет усіх русалок. Русалки убралися в золоте шовкове вбрання, на голову поклали віночки з гарних квітів і взули золоті черевички. Золотих метеликів запроягли в золоті карети, і метелики з ними вітром полетіли і привезли їх на бенкет⁴⁶.

Одяг русалок нагадує вбрання язичницьких богинь (праслов'янської, шумеро-акадської, греко-римської міфології та ін.), проведення ними дозвілля теж подібне до бенкетів богів: «Там ріками текло вино і мед. Русалки забавлялися, співали, грали, танцювали»⁴⁷. Однак тривають радощі русалок недовго, раптом з'являється «чарівниця ворожілька» й прагне знищити їх. Вона «летіла бистро і сердито, гнівно. Русалки перелякалися, посідали скоро на свої карети і стали втікати. Зла чарівниця за ними летіла. Золоті метелики летіли легенько і бистро. Кінь чарівниці не міг так летіти. Побачила се чарівниця, стала страшно наганяти

⁴³ Х.Э. Керлот. *Словарь символов...*, с. 140.

⁴⁴ Є. Ревецька, *Русалки и зла чаровница*, «Наш родный край» 1923 (децембер), роч. II, ч. 4, с. 9-10.

⁴⁵ Там само, с. 9.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

кона. Доти наганяла, що кінь уморився, упав з чарівницею в море, де чарівниця утопилася»⁴⁸. На перший погляд, легенда моделює щасливу розв'язку: зла відьма загинула, а русалки врятувалися. Але перемога виявляється лише частковою: «Русалки тішилися, однак вже не верталися до нас, бо боялися, що товаришки чарівниці можуть над ними помститися. Полетіли через море, лишилися в чужині. Відтоді не лунає в нас веселий сміх русалок»⁴⁹. У цій українській легенді метафорично вмотивовується витіснення русалок зі світогляду українців тим, що вони бояться відьом-чарівниць, які можуть їх знищити. Тож замість русалок в лісах та горах, згідно з народними віруваннями, влаштовують свої шабаші відьми.

У кількох українських легендах, записаних на Івано-Франківщині, постає образ мавки (часто її ще називають лісницею), яка намагається звабити юнака, набувши подоби його коханої дівчини. В. Шухевич зафіксував декілька міфологічних оповідей про зустрічі хлопців з мавками в лісі: мавка приходиться до юнака, коли він сумує за коханою дівчиною, коли кохана дівчина являється вівчареві у снах протягом дев'яти ночей, а він про це нікому не розповідає⁵⁰. Мавка постає в образі відсутнього об'єкта кохання. Певною мірою така мавка / лісниця подібна до образу злої феї – героїні казки *Маленька зелена змія*.

Образ мавки (мани) постає в казках, записаних С. Пушиком від Доні Юрчак у с. Полика Богородчанського району Івано-Франківської області. Однак тут мана не прекрасна дівчина, а стара баба, яка володіє чарами (перетворює людей на тварин, будинки на дерева, літає попід хмарами й насилає на самотніх подорожніх блуд). У *Казці про чарівну пташку*⁵¹ Мана насилає блуд на чоловіка – і він стає її заручником, не може знайти дороги додому. Однак Мана обіцяє героєві звільнення з полону, якщо він вирубає з каменю дзвін, який зможе дзвонити. З допомогою сина чоловік виконує завдання Мани: «Розплавляли гроші, обдали гарячим золотом кам'яний дзвін, викували з дукатів серце до дзвона. Як дзвін задзвонив, Мана впала й умерла. З дерев зробилися люди, з каменів – будинки, і показала їм дорога прямо до хати»⁵². У цій казці образ Мани містить у собі ще й риси злої чаклунки, вона гине тоді, коли люди здійснюють те, що, на її думку, їм не під силу. З іншого боку, музика дзвонів, згідно з народними віруваннями українців, відлякувала демонів, позбавляла їх сили, тому «голос» дзвону знищує Ману. Як відомо, дзвони сповіщають про смерть людини, а в цій казці «голос» дзвонів, навпаки, передуює смерті Мани, ніби стає її передумовою.

У казці *Штефанко й Мана*⁵³ Мана насилає блуд на молодого хлопця, коли він взимку сам поїхав у ліс по дрова (зробив це вдруге за один день):

⁴⁸ Там само, с. 9-10.

⁴⁹ Там само, с. 10.

⁵⁰ В. Шухевич, *Гуцульщина: в 5 частинах*, [репринт. вид. 1899-1908 рр.], Харків 2018, с. 1100.

⁵¹ *Золота вежа. Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки*, передм., запис і підгот. текстів, словник С.Г. Пушика, Ужгород 1983, с. 12-16.

⁵² Там само, с. 15.

⁵³ Там само, с. 16-20.

Поки знову дістався до лісу, звіялася така метелиця, що світу не видно. Хотів уже дрова рихтувати, як чує, що його хтось кличе. А в тім лісі була Мана. Знайшла вона Штефанка з кіньми та й зачала татовим голосом вабити [...]. Підходить він ближче на голос, а то вже з другого боку чути [...]. Як зачав Штефанко ходити то сюди, то туди по лісі – Мана завела його в страшні хащі⁵⁴.

Мана постає в цій казці в образі тисячолітньої баби, а не молоді дівчини, й обіцяє хлопцеві показати дорогу додому, якщо він три дні їй служитиме. Герой опиняється в хатинці Мани, і час там минає по-іншому, ніж у світі людей: коли юнак засинав, була зима, а коли прокинувся, побачив: «ліс зелений, цвіте все, пташки співають, бджоли літають – весна. Здогадується хлопець, що він у баби проспав не ніч, а цілу зиму»⁵⁵. Мана дає хлопцеві завдання: три дні пасти її волів і не погубити їх. Героєві вдається це зробити завдяки допомозі чарівного помічника (безвухого вола): він переборює сон під час своєї служби й приганяє до стайні всіх волів. Однак звільнення з полону Мани є ілюзорним: вона відпускає героя, дарує йому за роботу золотого зайця, а потім наздоганяє, щоб знищити. Долає Ману не хлопець, а безвухий віл, який перетворився на коня, здатного літати: «Став кінь копитами бити, здійнявся в повітря, а ззаду зчинився шум – Мана летить. Почався бій у повітрі. Став кінь Ману в повітрі копитами бити. Бив, поки не порвав її на шматки. Впала Мана в ліс – зробилося з неї болото»⁵⁶. У цій казці Мана теж уподібнюється до злої феї чи відьми, коли ставить перед героєм складні завдання, а потім переслідує його в повітрі, щоб убити. Власне міфологічні риси Мани-мавки є лише в мотиві насилання на хлопця блуду.

У казці *Золоте яєчко*⁵⁷ мавка постає в образі прекрасної дівчини, Лісової Царівни, яка дає головному героєві добру пораду, але не відкриває своєї сутності (не показує свого обличчя й не каже, хто вона) до моменту, поки хлопець не виконає те, що повинен: «– А хто ти така, що все знаєш? – Тобі ще рано знати. Відкрий обличчя, най тебе побачу. – Відкрию і побачиш його, але спершу йди до батька й поможи йому»⁵⁸. Про те, що саме Лісова Царівна наслала на хлопця блуд, у казці не згадується. Навпаки, мавка привертає увагу юнака до того, що він дуже довго блукає у хащах: «Тобі, легіню, здається, що ти недавно тут, а ти вже ходиш лісами кілька років»⁵⁹. Зустріч хлопця із Лісовою Царівною має відбутися біля куща з квітами, що теж відображає народні вірування про мавок як покровительок рослинного світу: «Коли вернешся з дому, тут буде велике

⁵⁴ Там само, с. 16.

⁵⁵ Там само, с. 17.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, с. 46-49.

⁵⁸ Там само, с. 48.

⁵⁹ Там само.

роздоріжжя, а кущ виросте великий і рясно зацвіте. Прийдеш, свиснеш і я тобі покажуся»⁶⁰. Допомігши батькам, хлопець повертається до лісу, одружується з Лісовою Царівною і стає Лісовим Царем.

Висновки

Отже, у румунській та українській народній прозі ми бачимо функційно різні жіночі міфологічні образи. У проаналізованих румунських легендах домінуючим є образ доброї феї, здатної на самопожертву заради кохання (*Озеро феї, Потоплене місто*), втрата безсмертя сприймається героїнями як справедлива ціна за можливість бути поруч з коханим. Трагізм обох легенд зумовлений нездатністю фей протистояти фатальному, безмежному злу, яке постає в образах жорстокого мисливця Зегана (*Озеро феї*) та кам'яного бога торгівлі (*Потоплене місто*). Феї в цих двох легендах пов'язані з різними стихіями: фея Аліна та її піддані здатні літати, їхня стихія – повітря, фея Манга разом зі своїми сестрами живе у воді. Опинившись не у своїй стихії, кожна з них гине: Аліна перетворюється на квітку на дні озера, Манга – на кам'яну статую на поверхні землі. У чарівній казці *Маленька зелена змія* центральним образом є зла фея, яку здатна подолати лише людина. Протистояння зі злом феєю витримує дівчина Ана, яка проходить метафоричну ініціацію. Скориставшись порадами доброї феї, героїня рятує замкнутах під водою людей і знищує злу відьму, розбивши діамантові очі зеленої змії (символ душі злої феї). Таким чином, у розглянутих румунських легендах та казках феям властиві сміливість (Манга), героїзм (Аліна), мудрість (добра фея у казці *Маленька зелена змія*), часто вони постають добрими, на них проєктується образ богині – покровительки природи, архетип позитивної Аніми. Українські мавка, мана, лісниця, русалка частіше є персоніфікаціями демонічної, згубної краси. Мавки насилають на чоловіків блуд, прагнуть звабити юнака, підпорядкувати собі його волно. Із психологічної точки зору, в образі мавки-мани об'єктивувався страх чоловіків перед жіночою красою (яка асоціюється з чарами), страх утратити ясне бачення реальності та здатність тверезо мислити через пристрасть – метафорично «заблудитися» у своїх почуттях (*Казка про чарівну пташку*, казка *Штефанко й Мана*). Образ мавки як богині-покровительки природи є в українських казках *Золоте яєчко* та *Русалки і зла чарівниця*, героїні цих казок близькі своєю семантикою до образів румунських добрих феї.

References

Ban'oi V., Petruelyak N., *Somatyzmy u skladi frazeolohizmiv hovirky sela Rus'ki Komarivtsi Uzhhorods'koho rayonu Zakarpats'koyi oblasti: etnolinhvistychnyy aspekt*, «Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Filolohiya» 2020, vyp. 3 (43).

⁶⁰ Там само.

- Campbell J., *Tysyachelikiy geroy*, vstup. st. N. Kalininoy, per. s angl. A. Khomik, Kiev 1997.
- Cirlot J.E., *Slovar' simbolov. Mifologiya. Magiya. Psikhoanaliz*, Moskva 1994.
- Entsyklopedychnyy slovnyk symboliv kul'tury Ukrainy*, za zah. red. V.P. Kotsura, O.I. Potapenka, V.V. Kuybidy, Korsun' Shevchenkivs'kyu 2015.
- Franz M.-L. von, *O snakh i smerti (Traum und Tod. Was uns die Traume Sterbender sagen)*, Moskva 2015.
- Mitru A., *U krayu lehend. Kazky i lehendy*, per. z rumun. Maryny Slov'yanovoyi, Kyiv 1991.
- Neumann E., *Proiskhozhdenie i razvitie soznaniya*, per. s angl. A. Khomik, vstup. st. K.-H. Yunga, Kiev 1998.
- Olteanu A.-L., *Mitologie română*, vol. I-III, Târgoviște 2021.
- Orel V., *Kul'tura, simvoly i zhivotnyy mir*, Khar'kov 2013.
- [Potushniak F.], *Demony v narodnom vrovanii*, «Russkaya Pravda» 1940, № 181 (30 avgusta).
- Potushnyak F., *Had v narodnom vrovaniyu*, «Lyteraturna nedblya» 1941, roch. 1, ch. 12.
- Revyts'ka Ye., *Rusalky i zla charivnytsya*, «Nash rodnyi kray» 1923 (detseMBER), roch. II, ch. 4.
- Tykhovs'ka O., *Mahiya ta mifolohiya v ukrayins'komu fol'klori Zakarpattya: etnopsykholohichnyi aspekt*, Uzhhorod 2021.
- Tykhovs'ka O., *Ukrayins'ka narodna charivna kazka: psykhoanalitichnyi aspekt*, vyd. 2-e, dopovn., Kyiv 2023.
- Turunen A., *Oznaky dobra i zla. Zabobony: Istoriya zabobonnykh zvychayiv*, per. z fin. I. Malevych, L'viv – Kyiv 2020.
- Shukhevych V., *Hutsul'shchyna: v 5 chastynakh*, [repynt. vyd. 1899-1908 rr.], Kharkiv 2018.
- Zolota vezha. Ukrayins'ki narodni kazky, lehendy, prytychi, perekazy, zahadky ta pryprovinky*, peredm., zapys i pidhot. tekstiv, slovnyk S.H. Pushyka, Uzhhorod 1983.

ПРО АВТОРОК

Оксана Тиховська – доктор філологічних наук (PhD), професор кафедри української літератури ДВНЗ «Ужгородський національний університет». **Публікації: монографії:** *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект*, Ужгород 2021; *Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект*, 2-е вид., доповн., Київ 2023; *Замовляння та магичні ритуали як специфічні способи вираження лінгвального та екстралінгвального аспектів комунікації. Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*, Ужгород 2021, с. 281-323. **Статті:** *Етнопсихологічний аспект рослинної магії в купальській обрядовості українців Закарпаття першої половини ХХ століття*, «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (27), с. 91-96; *Psychological Basis of the Image of a Dead Lover in Mythology of Transcarpatia and P. Kulish's Story «About, Why the Peshevtsov Pond Was Dried up in the Town of Voronezh»*, «Філологічні трактати» 2020, т. 12, № 1, с. 117-125; *Міфологізм новел Федора Потоушняка „Капелюх із зеленим пером”, „Упир”, „В мочарах”*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2022, вип. 1 (47), с. 107-113.

ORCID ID 0000-0003-4663-5960

Email: oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua

Вероніка Баньої – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет». **Публікації:** *Закарпатські мікротопоніми басейну річки Ужа, мотивовані колоративами*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2019, вип. 1 (41), с. 5-12; *Відображення українсько-угорської взаємодії в закарпатській мікротопонімі басейну річки Ужа*, [в:] *Україністика в Угорщині та поза її межами. Матеріали міжнародного наукового форуму 11-12 жовтня 2018 року*, Ніредьгаза 2019, с. 29-36; *Соматизми у складі фразеологізмів говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області: етнолінгвістичний аспект*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2020, вип. 3 (43) (у співавторстві з Н. Петруляк); *Репрезентація етнокультурної інформації в мікротопонімі басейну річки Ужа. Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*, Ужгород 2021, с. 94-111; *Символьні значення компонентів-остеонімів у структурі діалектних фразеологізмів (на матеріалі говірки села Руські Комарівці Ужгородського району Закарпатської області)*, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія”». Серія: Філологія» 2022, вип. 16 (84), с. 85-88 (у співавторстві з Н. Петруляк).

ORCID: 0000-0001-7957-8080

Email: veronica.banyoi@uzhnu.edu.ua